

УДК 81'367.622.16

ТРАДИЦІЙНИЙ, ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ І ОНОМАСІОЛОГІЧНИЙ ПІДХОДИ У ВИВЧЕННІ ВІДДІЄСЛІВНИХ ІМЕННИКІВ ОПРЕДМЕТНЕНОЇ ДІЇ

Петрик О. М.

Стаття присвячена аналізу віддієслівних іменників предметної дії. Зокрема, розглядається процес утворення девербативів у межах традиційного, функціонального й ономазіологічного підходів.

Ключові слова: іменник, дієслово, номіналізація, дериват, модель.

Статья посвящена анализу отглагольных существительных предметного действия. В частности, рассматривается процесс создания девербативов в рамках традиционного, функционального и ономазиологического подходов.

Ключевые слова: имя существительное, глагол, номинализация, дериват, модель.

The article gives the analysis of object-related verbal nouns. The process of their forming in the context of traditional, functional and onomasiological point of view is considered in particular.

Key words: noun, verb, nominalization, deryvat, model.

Віддієслівні іменники предметної дії (далі ВІОД. – О.П.), належачи до категорії іменника, зберігають тією чи іншою мірою лексико-семантичні й граматичні властивості мотивувального дієслова. Подвійна природа таких дериватів, своєрідне й складне переплетення дієслівних та іменникових властивостей, які по-різному проявляються в контекстному оточенні, роблять цікавою проблему дослідження похідних такого типу.

Метою наукової розвідки є розгляд ВІОД у межах словотвірного, синтаксичного та номінативного підходів.

На сьогодні існує три підходи щодо вивчення девербативів: традиційний (словотвірний), функціональний (синтаксичний) і ономазіологічний (номінативний).

Суть традиційного (словотвірного) підходу полягає в ізольованому дослідженні процесу номіналізації синтаксичних дериватів, тобто у відриві похідних від синтаксичного механізму їхнього творення. Дериватологи встановлюють та описують структуру конкретних словотвірних типів синтаксичних і лексичних дериватів, використовуючи запропонований Є.Куриловичем засадничий принцип виділення синтаксичних дериватів: “Синтаксичний дериват – це форма з тим самим лексичним змістом, що й у вихідній формі, але з іншою синтаксичною функцією” [1, с. 61]. Різні варіанти такого розуміння дериваційного процесу представлені в працях О.А.Земської, В.В.Богданова та ін. О.А.Земська послуговується терміном “синтаксична деривація”, витлумачуючи його як

перехід слів однієї частини мови в іншу без змін у їхньому лексичному значенні [2, с. 192]; В.В.Богданов виділяє транспозиційний словотвір, який, у його інтерпретації, збігається із синтаксичною деривацією [3, с. 171].

Отже, у традиційному афіксальному словотворенні [4, с. 17–26; 5, с. 57–118; 6, с. 166–204] усі девербативи-іменники постають як умотивоване поєднання твірної основи й словотворчого форманта. Попри всі термінологічні розбіжності запропонованих класифікацій дериватів незаперечним є те, що іменники зі значенням предметної дії віднесено до синтаксичних дериватів.

Функціональний (синтаксичний) підхід до вивчення ВІОД, зазначає К.Г.Городенська [7, с. 155], уможливує розкриття складного транспозиційного механізму творення синтаксичних дериватів, оскільки він полягає у встановленні співвідношень між категоріями і їхніми синтаксичними функціями. “Центральна роль синтаксису, – на думку І.Р.Вихованця, – зумовлена передусім регулювальним впливом семантико-синтаксичної структури речення, що дає змогу виділити позиційне словотворення” [8, с. 3].

В основі розглядуваного явища номіналізації лежить синтаксичний принцип: якщо дієслово при актуальному членуванні речення переміщується з позиції реми в позицію теми, відбувається конденсація висловлювання, що водночас викликає появу віддієслівного іменника [9, с. 143]. Процес утворення синтаксичних дериватів – явище синтаксичного характеру. Воно покликане формувати

функціонально еквівалентні синтаксичні одиниці для вираження певних значень, регламентувати синтаксичне структурування тих або тих смислів [7, с. 155].

Категоріальне значення частин мови ідентифікується з відповідною (первинною) синтаксичною функцією. Дієслово, наприклад, називаючи дію, процес чи стан, функціонує як присудок, іменник же, маючи значення предметності, пов'язується з функцією підмета. Саме за наявністю кореляцій між семантикою і функцією означені класи слів протиставляються один одному й набувають статусу окремих частин мови.

Проте інколи при функціонуванні частин мови відбувається порушення симетрії між категоріальним значенням і синтаксичною функцією. Будь-яке слово, що належить до тієї чи тієї частини мови, крім власної первинної, може виконувати вторинні синтаксичні функції – функції інших частин мови. Звертаючи увагу на такі трансформації, В.В.Виноградов зазначав, що “процеси синтаксичних “переодягань”, прийому функціонування слів однієї морфологічної категорії в ролі синтаксичних представників або субститутів іншої позбавляє морфологічні категорії рівноваги й нерухомості. У морфологічних категоріях відбуваються постійні зміни співвідношень, і імпульси, поштовхи для цих перетворень дає синтаксис” [10, с. 150]. Здатність категорій уживатись у невластних синтаксичних позиціях становить, за переконанням К.Г.Городенської, вихідну умову синтаксичної деривації [7, с. 156].

Потрапляючи у вторинну синтаксичну позицію, слово набуває функціональних ознак тієї категорії, для якої ця позиція є первинною. Наприклад, дієслово, потрапляючи в позицію підмета (Любить – немов їти щодня на прощу, любить – як пити з келиха небес! (П.Осадчук), набуває функціональних ознак іменника.

На думку І.Р.Вихованця, “переміщення ремного компонента в позицію теми зумовлене тим, що після породження висловлювання його рема стає темою наступного висловлювання, тобто те, що було метою повідомлення в попередньому висловлюванні, стає даним, відомим у наступному висловлюванні” [9, с. 143]. Компонент у функції теми морфологічно закріплюється у формально-синтаксичній позиції підмета.

Функціональне уподібнення одних категорій до інших невіддільне від їхнього семантичного уподібнення, оскільки кожна категорія, заступаючи позиційно іншу категорію, водночас набуває і її категоріального значення. Субстантивно вжиті категорії стають виразниками значення предметності.

У процесі функціональної синтаксичної деривації не зникає лише суперечність між морфологічною формою категорії і заповненою нею невластною синтаксичною позицією [7, с. 159]. Тенденція до морфологізованого вираження функцій, суть якого полягає в тому, щоб кожна синтаксична функція виражалася відповідною морфологічною категорією, зумовлює узгодження форми категорії з функцією, що й становить, на думку К.Г.Городенської, завдання другого етапу синтаксичної деривації – морфологічного (категоріального) її завершення. Суперечність на рівні форми категорії

й функції усувається одним, загальним для всіх транспозиційних переходів шляхом – вторинно вжити категорія замінюється іншою, саме тією, для якої ця функція є первинною, за якою вона закріплена. Нова категорія набуває відповідного формального вираження, що досягається насамперед системою афіксальних засобів – суфіксів.

У процесі міжкатегоріальних переходів не знає змін лише лексичне значення вторинно вжитих частин мови: воно підводиться під категоріальне значення тієї частини мови, синтаксичну функцію якої вона виконує, що зумовлює порушення відповідності між категоріальним і лексичним значеннями синтаксичних дериватів. Так, транспозиційний перехід дієслово → іменник зумовив те, що під категоріальне значення предметності потрапили лексичні значення дієслів: значення дії, процесу, стану, які репрезентують в лексико-семантичній структурі іменника сферу вторинних значень, пор.: Зберегти красу, чарівність, аромат гоголівського слова – трудна це задача (Остап Вишня) – збереження краси, чарівності, аромату гоголівського слова є трудною задачею. Різна категоріальна репрезентація того самого значення можлива тільки на рівні певних значень представників категорій, що зумовлює вибірковість у перекатегоризації їх лексико-семантичного потенціалу [7, с. 161].

Отже, синтаксична деривація проходить два основних етапи: I – функціональне уподібнення одних категорій до інших; II – морфологічне оформлення нових синтаксичних функцій категорій, словотворчі суфікси віддієслівних іменників при цьому забезпечують іменникову морфологізацію “субстантивованих дієслів” [11, с. 28; 12, с. 8] та граматичне опредметнення репрезентованих ними значень дії.

В аналізі похідних одиниць продуктивним є не тільки синтаксичний підхід, пов'язаний із встановленням синтаксичного джерела мотивації, але й підхід ономазіологічний (номінативний). Суть його полягає в тому, щоб семантику похідного розглядати в понятійних категоріях, в ономазіологічних термінах. Це передбачає вивчення способів відображення в структурі похідного загальнокатегорійних значень, значень кардинальних частин мови і їхніх різновидів, тобто підхід від значень частин мови і їх головних номінативних функцій у складі висловлювання.

Слово як ономазіологічний знак аналізується на основі ідентифікації з об'єктами екстралінгвальної дійсності, тобто ономазіологічне дослідження передбачає встановлення означених на мовному рівні тих чи тих предметів, явищ навколишнього світу (денотатів).

Ономазіологічний аспект утворення абстрактних іменників (а ВІОД є абстрактними похідними утвореннями) чи не найменше досліджений у науковій літературі. Це деякою мірою зумовлено складністю постановки самого питання, тому що номінативні знаки, представлені похідними абстрактними іменниками (за Д.М.Овсянко-Куликовським – “фіктивними” іменниками [13, с. 42]), фактично мають не безпосередню співвіднесеність із денотатами-об'єктами, а лише непряму, опосе-

редковану, – через їхні певні ознаки. Як підкреслює Ю.С.Степанов, слова, що належать до абстрактної лексики, не мають денотата, який би існував у вигляді об'єктивної дійсності, і тому визначати його – означає проробити певну операцію з уже чинними поняттями [14, с. 320–321]. Отже, це є денотат сигніфікативного типу.

Ономасіологічний підхід до вивчення ВІОД започаткували дослідження М.Докуліла. Його вчення продовжили такі дослідники: О.С.Кубрякова, П.А.Соболева, Р.С.Манучарян, Л.О.Шкатов, В.П.Олексенко та ін. Чеський мовознавець поставив своїм головним завданням визначити, як сприймається значення похідного слова у зв'язку з його словотворчою формою і чому адекватне відображення словотворення можливе тільки в тому разі, якщо визнавати, що при словотворенні завжди має місце творчий акт називання [15, с. 191]. Вирішення цієї проблеми автор пов'язує з тим, що формування похідного слова “відбувається за допомогою так званих ономасіологічних категорій, тобто основних постійних категорій, які створюють у... мові основу називання” [15, с. 196].

Ономасіологічна категорія має двочленну сутність. Вона включає в себе ономасіологічну базу та ономасіологічну ознаку. Базою похідного найменування є те, що фіксує її належність до певного класу предметів, ознак чи дій. Так, понятійною категорією, яка виступає базою для похідних категорій діяча, є поняття “людина”. Названа основою професійно виконувана дія розглядається як ономасіологічна ознака похідного, пор.: орач – людина, яка оре, наглядач – людина, яка наглядає, прохач – людина, яка просить, брехач – людина, яка бреше, читач – людина, яка читає.

Словотвірна модель фіксує місце опорного компонента – ономасіологічної бази, унаслідок чого інтерпретація деривата тим, хто слухає, ніби починається з пізнання його ядра і сприйняття всіх інших компонентів моделі як його ознак [16, с. 75].

В акті номінації мають місце дві різні логічні операції: мисленнєве підведення позначуваного під відомий клас явищ і його мисленнєве порівняння з іншим предметом чи явищем дійсності. Перша операція відповідає виборі ономасіологічної бази позначуваного, друга – його ознаки.

Вибір бази свідчить про те, що людина прийняла рішення стосовно належності позначуваного нею явища до того чи того понятійного класу – класу предметів або осіб, процесів чи станів, властивостей або якостей. Вибір ономасіологічної ознаки означає вибір тієї індивідуальної характеристики, яку це позначуване відрізняє від інших предметів, об'єднаних цією ж понятійною категорією, і водночас такої, яка нагадує людині інший знайомий їй предмет або явище [17, с. 10].

У процесі номінації словотвірне значення виникає як результат установаження розглядуваних відношень між тим фрагментом дійсності, якому ми хочемо дати назву, і тим, з яким ми його порівнюємо.

ВІОД мають специфічну ономасіологічну структуру, оскільки відрізняються від решти девер-

бативів тим, що їхня ономасіологічна сутність не входить до предметної сфери власне іменника. Вони ґрунтуються на ономасіологічній природі іншої частини мови – дієслова, адже процесуальна ознака є суто дієслівною ономасіологічною сутністю. Саме вербативи функціонують як назви дій, процесів та станів.

Словотвірна семантика віддієслівних іменників на зразок таранення, присудження, просіювання, допитування, вичищення слід кваліфікувати як назву дії за відповідним дієсловом, напр. відробляння – дія за значенням відробляти; ворожіння – дія за значенням ворожити 1, 2; вовтузіння – дія за значенням вовтузитися; відтягування – дія за значенням відтягувати 1–3, 5. Значення ж іменника нове, воно відповідає віднесенню деривата до класу іменників, значення дії – старе, воно реалізується вихідною частиною деривата. Відношення між іменником і дієсловом досить прості: дія набуває опредметненої сутності.

Два різних категорійних значення (предметності та процесуальності) поєднано у віддієслівному іменникові так, що ономасіологічна база, яка фіксує належність слова до певного класу предметів, ознак чи дій, виражена всією формантною частиною, а властива йому ономасіологічна ознака, що є змінною величиною й дозволяє відрізнити одне похідне від іншого, побудованого за тією ж моделлю і з використанням тієї ж бази, – вихідною. У формулі словотвірного значення не з'являється нічого нового, крім указівки на віднесеність усього деривата до нового класу слів.

Уживання іменників на позначення абстрактної процесуальної ознаки засвідчує явище ономасіологічної транспозиції [18, с. 268]. Транспозиція, зазначає Ю.С.Степанов, – це “таке мовне явище, коли мовна одиниця або мовний знак, не змінюючи свого основного “речового” значення, змінює граматичне значення” [19, с. 185].

Унаслідок транспозиції дієслово → іменник утворюється іменник – репрезентант абстрактної процесуальної ознаки. Це явище спричиняє специфічний вияв ознак, які збігаються з дієслівними. Зазнає змін, відповідно, і система словотворчих суфіксів, які нівелюють визначальні граматичні дієслівні категорії та сприяють набуттю дериватами іменникових категорій. Такі форманти у ВІОД зовсім не мають ономасіологічного навантаження. Вони лише надають дієслівній ономасіологічній сутності граматичного іменникового оформлення, тобто з їхньою участю відбувається транспозиція дієслово → іменник.

Отже, утворюючи ВІОД, словотвірні суфікси формують його ономасіологічну базу і, на відміну від похідних іменників на позначення осіб, де словотворчі суфікси виконують функцію репрезентантів ономасіологічних ознак і конкретизують їхню ономасіологічну базу, зовсім не мають ономасіологічного навантаження. Урахування трьох підходів при аналізі похідних дасть змогу ґрунтовно й усебічно усвідомити девербативи не просто як певний шар лексики, а як мікросистему, якій притаманні свої внутрішні особливості й закономірності.

Література

1. Курилович Е. Очерки по лингвистике : сб. статей / Е. Курилович. – М. : Изд. иностр. литературы, 1962. – 456 с.
2. Земская Е. А. Современный русский язык: Словообразование / Е. А. Земская. – М. : Просвещение, 1973. – 307 с.
3. Богданов В. В. Семантико-синтаксическая организация предложения / В. В. Богданов. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1977. – 204 с.
4. Клименко Н. Ф. Про закономірності сполучуваності афіксів сучасної української мови / Н. Ф. Клименко // Мов-во. – 1968. – № 6. – С. 17–26.
5. Родніна Л. О. Суфіксальний словотвір іменників / Л. О. Родніна // Словотвір сучасної української літературної мови. – К. : Наукова думка, 1979. – С. 57–118.
6. Улуханов И. С. Озакономерности сочетаемости словообразовательных морфем / И. С. Улуханов // Русский язык: грамматические исследования. – М. : Наука, 1967. – С. 166–204.
7. Городенська К. Г. Явища синтаксичної деривації / К. Г. Городенська // Вихованець І. Р. Семантико-синтаксична структура речення / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський. – К. : Наукова думка, 1983. – С. 152–212.
8. Вихованець І. Р. Теоретичні засади категорійної граматики української мови / І. Р. Вихованець // Наукові записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського : зб. наук. праць. Серія “Філологія”. – Вінниця : ВДПУ, 2000. Вип. 2. – 2000. – С. 3–6.
9. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті / І. Р. Вихованець. – К. : Наукова думка, 1988. – 256 с.
10. Виноградов В. В. Современный русский язык: введение в грамматическое учение о слове / В. В. Виноградов – М. : Учпедгиз, 1938. Вип. 1. – 1938. – 160 с.
11. Городенська К. Г. Проблема виділення словотвірних категорій (на матеріалі іменника) / К. Г. Городенська // Мовознавство. – 1994. – № 6. – С. 22–28.
12. Городенська К. Г. Синтаксичні засади категорійного словотвору / К. Г. Городенська // Наукові записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського : зб. наук. праць. Серія “Філологія”. – Вінниця : ВДПУ, 2000. Вип. 2. – 2000. – С. 6–9.
13. Овсяннико-Куликовский Д. Н. Синтаксис русского языка / Д. Н. Овсяннико-Куликовский. – СПб., 1912.
14. Языковая номинация: Общие вопросы / [под ред. Б. А. Серебренникова и А. А. Уфимцевой]. – М., 1977. – 359 с.
15. Dokyíl M. Tvoření slov v češtině. – Praha : Nakl. Čs. akad. věd., 1962. Sv. 1. – 1962. – 263 s.
16. Кубрякова Е. С. Типы языковых значений / Е. С. Кубрякова // Семантика производного слова. – М. : Наука, 1981. – 200 с.
17. Олексенко В. П. Дериваційна ономазіологія як новий напрям у теорії номінації / В. П. Олексенко // Наукові записки. Серія “Філологічні науки (мовознавство)”. – Кіровоград : КДПУ ім. В. Винниченка, 2000. Вип. 23. – 2000. – С. 8–15.
18. Олексенко В. П. Словотвірні категорії іменника : дис. ... докт. філол. наук : спец. 10.02.01 / Олексенко В. П. – Херсон, 2002.
19. Степанов Ю. С. Имена. Предикаты. Предложения / Ю. С. Степанов. – М. : Наука, 1981. – 360 с.